

Edebiyatın Tarihsel Araştırmalarda Önemi

Cavide Memmedova*

Giriş

Eski tarihe sahip edebiyat oluştuğu dönemin, sosyal ortamın olaylarını yansıtmakla birlikte, aynı zamanda, tarihi-siyasi durumu da ileri sürdüğu edebi-felsefi ideyalarla değerlendirmiştir. Tarihi gerçeğleri edebi şekilde yansıtan edebiyat bir çok olaylara kendi yaklaşımını ifade etmek için çeşitli felsefi sorunları ortaya koymaktadır ki bunların da çoğu felsefe için her zaman güncel konulardır. Çok ilginçtir ki tarih ve felsefe ile bağlantılı şekilde gelişen edebiyat sonraları tarih ve felsefenin araştırma kaynağı olarak da önem kazanmıştır. Öyle ki felsefeden fikir kaynağı olarak yararlanılan edebiyat ileri sürdüğu düşüncelerle hem de felsefi düşünce tarihini geliştirmiştir. Edebiyatta insan hakkında düşünceler, üstinsan karakterleri, insan ve sosyal ortam, şair ve zaman, kamil insan vb. sorunlar buna örnek sayılabilir. Aynı şekilde edebiyat çok zaman sosyal-siyasi olayların etkisi ile oluştuğu için bu tarihî olaylar hakkında bilgileri sayfalarında korumakla hem de tarihçilik açısından öneme sahiptir. Çeşitli zamanlarda sosyal-politik etkilerle ilgili olarak bazen yasaklara maruz kalmasına, bazen bir saray çevresinde kısıtlanmasına, bazen de totaliter rejimlerde yabancı ideolojinin propagandaya aracına dönüşmesine rağmen tüm durumlarda edebiyat ulusal çıkarlara hizmet etmiş ve tarihî gerçeğleri, önemli olguları korumayı başarmıştır. Bu nedenle edebî eserler çok zaman tarihî araştırmalar için zengin kaynak rolünü oynamaktadır. Tarihi gerçeğleri aydınlatması açısından edebî eserler birkaç gruba ayrılır:

1. Yazıldığı dönemin toplumsal-siyasi olaylarını, tarihî gerçeğleri maksatlı olarak değil, sanatsal yaratıcılık sürecinin talebi olarak ifade eden eserler. Zaman geçtikçe bu eserler de tarihî araştırma için zengin ve değerli bir kaynağa dönüşür.

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, cavi_e@yahoo.com ORCID: 0000-0002-5878-2311
DOI: 10.37879/9789751749987.2022.24

2. Dönemin sosyo-politik olaylarının etkisiyle oluşan, tarihi olayları açıkça yansıtan eserler. Bu da gerçek olgular üzerine yazılmış tarihi eserleri içerir ki bunlar zaman geçtikten sonra belirli meselelerin incelenmesinde önem taşımaktadır. Azerbaycan edebiyatında Hüseyin Cavid'in, Ali bey Hüseyinzade'nin, Mirze Bala Mehmetzade'nin, Cafer Cabbarlı'nın vb. yaratıcılığı bu anlamda çok değerlidir.

3. Totaliter rejimlerde tarihi gerçekleri biraz üstü kapalı, semboller aracılığıyla ifade eden eserler. Bunlar uzun yıllar geçse bile gerçekleri ifade etmesi açısından gelecekte tarihi araştırmaların kaynağı olarak daha çok öneme sahip eserlerdir. Azerbaycan edebiyatında Hüseyin Cavid'in yaratıcılığındaki insan kavramı, çok zaman sembolik anlama sahip üstinsan ve insan-ı kâmil karakterlerini sunan oyunları buna örnek olabilir.

4. Şairlerin, yazarların mektup ve günlükleri.

5. Epigrafik anıtlar üzerindeki şiirler. Bu şiirler tarihsel bilgileri içermesi açısından tarihçiliğin en güvenilir kaynaklarından biridir.

Bunların her birini açıklamak edebiyatın tarihî araştırmalardaki önemini daha net anlamaya yardımcı olur.

1. Sanatsal Yaratıcılık Sürecinin Talepi Olarak Tarihsel Olguları İçeren Eserler

Sanat eserlerinin bir kısmı dönemin toplumsal-siyasi olaylarını, tarihî gerçekleri maksatlı olarak değil, sadece sanatsal yaratıcılık sürecinin talebi olarak belirtmektedir. Zaman geçtikçe bu eserler tarihî araştırma için zengin ve değerli bir kaynağa dönüşür. Edebiyat oluştuğu dönemin ve sosyal-siyasi ortamın etkisi altında şekillendiği, mensup olduğu ulusun kaderiyle sıkı bağlı olduğu için milletin hayatında yaşanan olumlu ve olumsuz olaylar kesin şekilde burada yer alır. Böyle eserler içerisinde sözlü halk edebiyatı örnekleri dikkati daha fazla çekmektedir. Sözlü halk edebiyatında Azerbaycan'ın tarihinde yaşanan tüm önemli olayların geniş ve ya somut bir şekilde terennüm ve tasvirine rastlanır. Çünkü

“Halkın tarihi sadece tarih olarak kalmamış hem de şiire, maniye dönüşmüştür. Ayrı yüzyılların önemli olaylarına ses veren maniler onu yaratıcıların hayatında iz bırakan sarsıntıları hatırlatır, geçen günlerimizden haber verir:

Götürdü Batı beni

Köle gibi satı (satar) beni.”¹

1 *Azerbaycan bayatları*. XXI YNE, Bakü 2004, s. 8-9.

Bilindiği gibi, Moğol Devleti 1220 yılından başlayarak üç kez Azerbaycan'a yürüyüş yaptı ve şiirde de bu olayın doğurduğu facialar sanatsal şekilde betimlenmektedir. Azerbaycan edebiyatı tarihî olayları bu şekilde ifade eden mani ve diğer sözlü halk edebiyatı örnekleri ile zengindir. Fakat öyle sözlü halk edebiyatı örnekleri var ki, onlar tarihçileri belli araştırmalara yönlendirmesi açısından önem taşımaktadır. Böyle örneklerden biri de Azerbaycan'ın Hunların ana vatanı olduğu görüşünü ifade eden manidir. Öyle ki manide adı geçen Hun Dağı tarihçileri bir daha bu tarihi araştırmaya sevk etmiştir. Hatta Sovyet Dönemi'nde tarihî romanlar yazarı olan Azize Caferzade maninin etkisi ile bu tarihi yansıtan bir roman yazarak tarihçilerin dikkatini bu konuya çekmeye çalışmıştır. Azize hanımın romanın yazılma nedeni olarak gösterdiği manide denir:

“Gel gidelim Hun Dağı'na
Yaş dökelim Hun Dağı'na
Oğlu ölen annenin
Kan damar kundağına”²

Tarihçiler belirtir ki, bu maniyi esas alarak “bu eseri yazmakla Azize hanım halkımızın etnogenezi hakkında kızgın tartışmalara kendi sanatçı tavrını belirlemeye çalışmıştır.”³

Genellikle, sözlü halk edebiyatı tarihin izlerini yaşatan böyle örneklerle zengindir. Fakat tarih araştırmaları için daha doğru ve güvenilir kaynak yazılı, daha fazla ise eski ve Orta Çağ edebiyatıdır. Bu açıdan, Ebu'l-ela Gencevi, Feleki Şirvani, Efzeleddin Hakani Şirvani gibi büyük Azerbaycan şairlerinin yaratıcılığı XI-XII. yüzyıllara ait tarihi olayların araştırılmasında değerli kaynak olmuştur ve tahmin edilebilir ki onların eserlerinde tarihçilik için ilginç olguların bir çoğu hala öğrenilmemiş kalmıştır. Çünkü adı geçen bu şairlerin eserleri ortamın etkisi altında, sosyal olaylarla bağlantılı şekilde oluşmuş, bu şairlerin kendisi dönemin siyasi olaylarının katılımcıları olmuşlardır. Bu şairlerin eserlerinin büyük bir kısmı sarayda oluştuğu ve daha çok methiye olduğu için dönemin önemli tarihî olgularını içermiştir. Bu eserlerin bir kısmı ise şairin hayata, modern dünyaya öznel bakışını nazma çekmekle birlikte, özel kaderlerine dair gerçekleri yansıttığı için hem de otobiyografik özellik taşır. Böyle eserlerde şair hem mensup olduğu toplumda konumu, tarihi şahsiyetlerle yaklaşımı, bir çok sosyal olaylar hakkında

2 Azize Caferzade, *Celaliyye*, Genclik, Bakü 1983, s. 3.

3 Yavuz Ahundlu, *Edebi Estafet*. Adiloğlu, Bakü 2013, s. 217.

bilgi verir, bunlar da, zaman geçtikten sonra tarihi araştırmalar için değerli olgulara dönüşür.

Bu şairlerin eserlerinde tarihî şahsiyetlerin, hükümdarların adının ifadesinden, dönemin en önemli olaylarına kadar her bir önemli olgu yer almaktadır. Ayrıca hükümdarlara, komutanlara, diğer ünlü kişilere yazılan methiyelerde onların doğum ve ölüm tarihlerinin net bir şekilde yer alması hem de tarihçilere birçok olayları kronolojik sırayla incelemeğe yardım eder.

“Yakın ve Orta Doğu’nun Rönesans edebiyatında kaside tarzının en ünlü temsilcisi”⁴ olan Hakani şirvani’nin yaratıcılığı bileşik içeriği ile edebiyatımızda büyük bir sayfa oluşturmakla birlikte, dönemin, sosyal-siyasi durumun manzarasını yansıtması, zamanına ait bir çok tarihî olguları tüm gerçekliğiyle içermesi açısından da dikkat çekmektedir.

“O, kendisini Hakani-i a’zam adlandıran şirvanşah Manuçehr’ün fermanı ile Hakani (yani Hakana ait olan) takma adını almış, şirvanşah Manuçehr’e, onun oğlu Ahsitan’a, Kızıl Arslan’a ve başka hükümdarlara ve Asilzadelere hayli methiye yazmıştır. Liyakatli kişilere ithaf edilirken, herkesi ilgilendiren önemli olaylarla ilgili olanda bu medihler faydalıydı. Bağlani bendinin inşası, Ahsitan’ın düşmanla mücadelede kazandığı zafer münasebetiyle yazılan şiirler buna örnek olabilir”⁵.

Ünlü Azerbaycan tarihçisi Sara Aşurbeyli şirvanşahlar Devleti’nin kuruluşundan çöküşüne kadar olan tarihinin öğrenilmesinde ve bu alanda bilinmeyen bir takım olguların ortaya çıkarılmasında esas kaynak olarak numismatik bilginin, epigrafinin, ayrıca “Tarih-i el-Bab” adlı eser ile beraber dönemin şairlerden Feleki şirvani ve Hakani şirvani’nin eserlerinin önemini vurgulamıřtır⁶. Aynı zamanda, S. Aşurbeyli şirvanşahlar tarihinin, onların soyunun öğrenilmesi için Ebu’l-ela, Hakani ve Feleki’nin eserlerine dayanan Hadi Hasan’ın araştırmalarına başvurmuştur. Örneğin S. Aşurbeyli III. Manuçehr hakkında giden tartışmaya edebiyata dayanarak şöyle son verir:

“Hadi Hasan şairlerden Ebu’l-ela, Hakani ve Felekinin eserlerine dayanarak III. Manuçehr’ün tam adını ve unvanını belirlemiştir: Ebu’l-Hüca Fahreddin el-Melik Manuçehr bin Efridun, şirvanşah, Hakan-i Bozorg, Kebir, yahut Ekber. Bu unvanlar sadece kendisine değil, oğlu I Ahsitan’a da aitti. Fakat Ebu’l Muzaffer ve Celaleddin titulları ancak Ahsitan’a mahsus

4 Hakani şirvani, *Seçilmiş Eserleri*, Lider , Bakü 2004, s. 6.

5 şirvani, *age.*, s.6

6 Sara Aşurbeyli, *şirvanşahlar dövleti VI-XVI asırlar*. Avrasiya Press, Bakü 2006, s. 17.

olduğu gibi, Ebul Hüca ve Fahreddin isimleri de sadece III. Manuçehr'e aitti Sikke Manuçehr'in babasının adını belirler. Saray şairi Feleki'nin "Divan" ında babasının isminin "bin Efridun" gibi çekilmesi ise onu Kesranın oğlu sanan B. A. Dorn'un hatasını düzeltir. Kısra sözünden olan Kesran Hüsrev kelimesinin Arap diline uyarlanmış biçimi olup, Sasani soyuna ait soyadadır⁷.

Aynı zamanda, S. Aşurbeyli yukarıda adı geçen kaynaklara dayanarak "Biz, ayrıca, şimdiye kadar bilim alemine bilinmeyen iki Şirvanşahi-II Feruh Yehsar, III Ahsitan'ı ortaya çıkardık ve sonuncunun oğlu Keykavus bin Ahsitan'ın adını doğruladık" diye kaydeder⁸.

Daha sonra S. Aşurbeyli diğer incelemelere dayanarak, "Şirvan'ın kendi bağımsızlığını yeniden kazandığı, III. Manuçehr'ün hâkimiyeti sırasında Şirvanşahlar Devleti'nin güçlenme ve gelişme dönemi olup, bu Selçuk İmparatorluğu'nun durgunluk dönemi ile aynı zamana rastlar. Tarih eserlerinde Şirvanşahlar Devleti'nin bu dönemi hakkında bilgi yoktur", - diye itiraf eder ve yine de edebiyattan güvenilir kaynak gibi yararlanarak yazar: "Manuçehr'ün bu dönem etkinliğini aydınlatan kaynaklar Hakani ve Feleki'nin eserleridir"¹⁰.

Hakani III. Manuçehr'e adadığı şiirlerinden birinde onun Kıpçakların isyanını bastırmasından söz etmektedir:

"Akıttı kanını Kıpçakların şu meydanda,

Boyandı Çin ipeği tek kılıcı al kanda"¹¹.

S. Aşurbeyli bu şiirde Hakani'nin IV. David'in Gürcistan'da yerleş-tirdiği Kıpçakların isyanına karşı savaştan bahsettiğini yazar. Hakani'nin yaratıcılığı bu gibi açık olgularla zengindir. Hatta hükümdarların ona yaklaşımını ifade eden eserleri ile, bu tarihi şahsiyetlerin doğası hakkında da bilgi elde etmek mümkündür. Örneğin, Hakani'nin Manuçehr'e adanmış "Şirvanşah Manuçehr'in tanımını ve oğlu Ahsitan'dan şikayet" adlı şiirde şair yazar:

7 Aşurbeyli, *age.*, s. 160.

8 Aşurbeyli, *age.*, s. 8

9 Aşurbeyli, *age.*, s. 165.

10 Aşurbeyli, *age.*, s. 166.

11 Şirvani, *age.*, s. 210.

“Abrımı götürdü Ahsitan benim,
 Bu yaram onulmaz hiç zaman benim.
 Günahım olmadan o, sandı suçlu,
 Onda ne ikram var, ne de haya var.
 O yırtmış saygı elbiselerimi,
 O elbise bir daha yama tutarmı?
 Size hizmet ettim yirmi kış, yaz,
 Sen bana değer ver, oğlun başarmaz”¹².

Şiir hem ülkenin toplumsal-siyasi hayatındaki olaylar da dahil olmak üzere, saray dahili ilişkilerdeki çelişkilere, hem de Ahsitan’ın doğası, saygın insanlarla muamelesi konularına da açıklık getirmektedir.

Belirtildiği gibi, şairlerin özel hayatı ile ilgili olgular da tarihî olaylar hakkında bilgilerle zengindir. Hakani'nin yazdığı mektup ve diğer kasideler onun sarayda haksızlık ve zulme maruz kaldığı, tutuklandığı hakkında bilgi vermekle birlikte diğer yandan bu olayların nedenine de açıklık getirir. Bunlar da ülkedeki ihtilafları, iç tutarsızlıkları, sosyal ve siyasi durumu öğrenmeye yardım etmekte, Şirvanşah’ın feodallar ve diğer şahsiyetlerle karşılıklı ilişkilerine açıklık getirmekle zamanın önemli tarihî olayları hakkında bilgiler içermektedir:

“Saray entrikaları sonucunda Ebu’l-ela, Feleki Şirvani ve Hakani vatanı ihanetle ve Manuçeher’e karşı kast ile suçlanarak tutuklandılar. Hakani de diğer iki şair gibi birkaç ay sonra tahliye oldu. Manuçeher’ün hakimiyetinin son yılları Hakani’nin mektuplarında yansıtılır. Mektuplarda Şirvan’da durumun kötüleştiğinden konuşulur. Manuçeher’e karşı kastın üstü açılmıştı. Darbe’ye hazırlanan muhalefet grubu en ünlü 60 devlet adamını öldürmeyi, 300 görevlinin evini yıkmayı öngörüyordu. Aynı şekilde şair Hakani’yi, Şirvan’ın siyasal hayatında büyük nüfuzu olan emir Esed ed-Din Hulbaşi’yi öldürmeye hazırlanıyorlardı. Manuçeher darbe tehlikesini ortadan kaldırdı”¹³.

Hem Hakani’nin, hem de çağdaşı olmuş diğer şairlerin eserlerinden bu gibi birçok örnek getirilebilir.

12 Şirvani, *age.*, s.157-158.

13 Aşurbeyli. *age.*, s. 167.

Sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Doğu'nun büyük şairi sayılan Nizami Gencevi'nin yaratıcılığı da tarihin çeşitli karanlıklarına ışık tutmaktadır. Özellikle şairin şiirlerinin geleneksel giriş bölümünde tarihî gerçekler yeterince yer almamıştır. Örneğin, şairin “Yedi Güzel” şiirinde Alaaddin Arslan şah'a adadığı “Tazim Hitabı” bölümünde çeşitli tarihî kişilerin adı ve onların ilişkileri hakkında bilgiler yer almaktadır:

“İskender döneminde Eredu vardı,
 Kayser o alimden bilgi alırdı
 Nuşirevan bezmi süsledi yeri Çünkü veziriydi Büzürgimehri.
 Perviz'in Barbedi yüz neva değil,
 Yüz bin renk çalardı, bunu iyi bil.
 Melik şahın vardı, duyup herkes
 Dinperver veziri Hace Nizamı.
 şahım onlardan da yücedir yerin
 Çünkü Nizamidir senin şairin”¹⁴.

Yahut “Sırlar Hazinesi”nde Melik Fahreddin Behram şaha adadığı “Kitabın yazılma nedeni” bölümünde şair yazar:

“Kapalı kapı arkasında çok kaldım, çok savaştım.
 Gördüm arkam, önüm de aslanlarla doludur,
 Kılıçlarla kesilmiş yolum-ölüm yoludur.
 Kılıçla kapanmış bu ülkede, koy dedim,
 En yüce, güçlü sesle sana hitap edeyim.
 Çekdim senin kapına kaynayan söz pınarımı,
 Kendim yerimde kaldım bir kum tanesi gibi”¹⁵.

Burada Nizami ülkedeki karmaşık durumu, güvenliğin temin edilmediğini hatırlatar, “yeni tamamladığı” “Sırlar Hazinesi”ni Erzincan hakimi Behram şaha sunmakta güçlük çektiğini belirter. Muhtemelen, bu dönemdeki irili ufaklı savaşlar gidiş geliş yollarını kesmiştir”¹⁶. Bununla da şair o döneme ait daha bir bilgi vermiş olur.

14 Nizami Gencevi, *Yedi Güzel*, Lider, Bakü 2004, s. 137.

15 Nizami Gencevi, *Sırlar hazinesi*, Lider, Bakü 2004, s. 57.

16 Gencevi, *age.*, s. 219.

Sadece hakkında bahsettiğimiz şairlerin değil, hem onların çağdaşları olan hem de çeşitli dönemlerde yaşayan diğer şairlerin de yaratıcılığı tarihçilere yararlı olan bu gibi bilgilerle zengindir.

2. Dönemin Sosyo-Politik Olaylarının Etkisiyle Oluşarak Tarihî Gerçekleri Açık Şekilde Yansıtan Eserler

Eserlerin bir kısmı tarihî gerçeklere uygun olarak yazılır, olayları açık şekilde temsil eder ve zaman geçtikten sonra bu eserler de tarihçilik açısından belli konuların incelenmesinde önem taşır. Bu gibi eserler eski dönemlerden başlayıp günümüze kadar yararlı olmaktadır. Tarihçiliğin kaynağı olarak bunların her birinin öneminden bahsetmek büyük bir araştırmanın konusudur.

Makalede sadece yirminci yüzyılın başlarında oluşan edebiyata bakmak isabetli sayıldı, çünkü burada daha ilginç bir nokta dikkati çekmektedir. Öyle ki, eski dönemlerden beri kaleme alınan bu tip eserlerde yer alan zengin olgular daha çok tarihçiler için önemli olduğu halde, yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan bazı eserler bunun yanında, hem de geniş halk kitlesinin hafızasında tarihî gerçekleri muhafaza edebilmesi açısından değer kazanır.

Bu dönem Azerbaycan'ın kaderinde bağımsızlık uğruna mücadelenin güçlenmesi, hem de Türkçülük düşüncesinin oluşumu dönemi olmuş ve milliyetçilik kavramının teorik meseleleri edebiyatta da yer almış, millî mücadele eserlerin esas konusu olmuştu. Bu açıdan, C. Cabbarlı'nın, H. Cavid'in, A. Şaik'in, A. Sehhet'in, A. Cavad'ın, A. Hüseyinzade'nin ve diğerlerinin yaratıcılığı çok ilginçtir. Özellikle, Azerbaycan romantiklerinin millet kavramı Türkçülük düşüncesini içerdiğinden ümumtürk birliği meselesi onların eserlerinin ana teması olmuştur. Bu bakımdan, dünyada yaşanan sosyo-politik olayların Osmanlı Devleti için yarattığı tehlike yazar ve şairleri rahatsız etmekteydi. 1. ve 2. Balkan Savaşları, aynı zamanda 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin kaderi, Türk Kurtuluş Savaşı (1919-1922) ve diğer olaylar eserlerde açıkça yer almaktaydı. Bu eserler o dönemde yaşanan olaylar hakkında Azerbaycan okuyucusuna kronolojik sırayla bilgi almak imkanı vermiş, günümüzde de bu önemini korumaktadır. Dönemin gerçek olaylarını yansıtan böyle eserler de iki gruba ayrılabilir:

1. Azerbaycan ve diğer ülkelerde yaşanan toplumsal-siyasi olayları yansıtan eserler.
2. Osmanlı devletinin kaderi ile ilgili sosyal-siyasi olayları yansıtan eserler.

Bu eserler içerik ve üslup özellikleri açısından da iki gruba ayrılır:

a) Yaşanan olayları gerçek bir şekilde yansıtan eserler. Burada toplumsal-siyasi olaylar tarihî-kronolojik sırayla sunulmuştur. C. Cabbarlı'nın "Bakü Savaşı", "Trablus Savaşı", "Edirne Fethi", M. B. Memmedzade'nin "Bakü uğrunda Savaş", A. Hüseyinzade'nin Atatürk'e adadığı "Ulu Gazi", "Atatürk", "Ona İnan", "Onun Vefat Tarihi", "Ondan Önce ve Sonra" başlıklı çeşitli şiirleri ve diğer çok sayıda eserler buna örnek olabilir.

H. Cavid'in "Türk Esirleri", "Nevruz Bayramı" (1915), A. Cavad'ın "Ne gördümse" (1915) ve diğer eserleri de bu kabildendir.

b) Gerçek tarihî olayları anlatan ve daha çok sanatsal ve felsefi içeriğe sahip eserler. H.Cavid'in "Deniz Tamaşası" (1912), "Harb ve Felaket" (1916) şiirleri, "İblis" (1918), "Uçurum" (1919) oyunları ve diğer eserler bunlara örnek olabilir.

C. Cabbarlı'nın "Bakü Savaşı", M. B. Mehmetzade'nin "Bakü Uğruna Savaş" geçen yüzyılın başlarında Bakü'nün katliam yapan işgalcilerden geri alınmasına ilişkin, tarihî olayları ve şahsiyetleri bir kez daha hafızalara yazan eserlerdendir. Aynı şekilde, C. Cabbarlı'nın Balkan savaşlarından bahseden "Edirne Fethi" gibi 1911-1912 yılları Türk-İtalyan Savaşı'ndan bahseden "Trablus Savaşı" oyunu Türk komutan ve askerlerinin kahramanlıklarını ve diğer olayları tarihteki gerçeklere dayanarak sunması açısından Azerbaycan Türklerine kardeş Türkiye'nin tarihini anlatan eşsiz bilgi kaynağı olmuştur. Bu nedenle de söz konusu eserlerin Sovyetler Dönemi'nde yayını ve okunması yasaklanmıştı.

Aynı şekilde, A. Hüseyinzade'nin Mustafa Kemal Atatürk'e adadığı "Ulu Gazi", "Atatürk", "Ona İnan", "Onun Vefat Tarihi", "Ondan Önce ve Sonra" başlıklı çeşitli şiirleri edebî eserden çok kronolojik yazılmış tarihiîesere benzer. A. Hüseyinzade "Ondan Önce ve Sonra" şiirinde Atatürk'ün kişiliğini tarihsel olgular dayanarak kaleme alır, Sakarya Meydan Savaşı'ndaki kahramanlığını överken, aslında, bu olaylar hakkında tarihî bilgi vermiş olur:

Bir gün o başbuğ oldu

Ordu'ya Başkumandan! ...

Sakarya'da boğuldu

Bozgun halinde düşman! ...¹⁷

17 Ali bey Hüseyinzade, *Ebedi Güzellikler*, Vektor, Bakü 2008, s.19.

Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar hattına çekilen Yunan ordusunun ana kuvvetleri Dumlupınar'ın kuzeyinde Aslıhanlar bölgesinde Atatürk'ün kumandanlığıyla darmadağın edilir. Mustafa Kemal Paşa 1 Eylül 1922'de "Ordular ilk hedefiniz Akdeniz. İleri!" emrini verir ve yenilmez Türk askeri tarihe bir zafer daha yazar. Azerbaycan okuyucusu bu olay hakkında gerçek bilgiyi hem o zaman hem de sonraki dönemlerde Ali Bey'in bu şiirinden almıştır:

Dumlupınar zaferi,
Eşsiz düha eseri!
Haykırınca: İleri!
Çiğnedi Sevri Lozan! ..¹⁸

Şairin "Çiğnedi Sevri Lozan! .." ifadesi de, bildiği gibi, 10 Ağustos 1920 yılında Fransa'nın başkenti Paris'te imzalanan Sevr Anlaşması'nın Türk Kurtuluş Savaşı'nın Türklerin zaferi sonucunda 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile önemini kaybettiği gerçeğini hatırlatır. Yedi heceden oluşan dört mısralık basit bir şiir büyük olayları tarihin hafızasına taşımakla değere sahiptir. Belli olmaktadır ki, Ali Bey'in amacı sadece şiir yazmak değil, hem Atatürk'e olan saygısını nazma çekmek hem de şiir yoluyla bu olayları gelecek nesillere ulaştırmaktır. Şiirlerde şiirsel güzelliğin zayıf olması da bunu kanıtlamaktadır. Bu eserler, belirtildiği gibi, şiirden çok, Atatürk'ün mücadele yolu hakkında mükemmel nutuka benzer. Ali bey iyi biliyordu ki, onun "Hali-Vatan", yahut "Yurt qayğusu" şiirleri Azerbaycan'da herkesin dilinde ezber olmuştu ve o, şerefli Türk tarihinin bu sayfalarını da şiirleriyle Azerbaycan gençliğinin hafızasına yazma amacını izlemiş ve amacına ulaşmıştı. Öyle ki, Ali beyin ve diğer şairlerin eserleri Sovyetler Dönemi'nde tarihi tahrif edilmiş şekilde sunan ders kitaplarına karşı aksi cephede durmakta, tarihin gerçeklerini beyan etmekteydi.

Çok ilginçtir ki, adı geçen bu eserler hem söz konusu tarihi olayları aydınlatması açısından hem de Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Sovyetler Dönemi'nde adının anılmasına bile yasak konulan bazı yazarların hayat ve yaratıcılıklarının incelenmesinde bir çok bilgileri netleştirmek için değerli tarihî kaynak olmuştur.

Bu dönemde oluşan edebiyat örneklerinin bir kısmı ise gerçek olayları edebi- felsefi bağlamda yansıtan eserlerdir ki, bunlara daha çok H. Cavid'in yaratıcılığında rastlanmaktadır. Aynı dönemde sahte dinî örgütlerle,

18 Hüseyinzade, *age.*, s. 19

çarpıtılmış dinî yasalarla yönlendirilmiş Batı maneviyatının değişik hem sosyal ortamda hem de uluslararası siyasi arenada doğurduğu fesatları şair “İblis” faciasında yansıtmaktadır. Dönemin tarihî gerçeklerini kaleme alan H. Cavid “İblis”de hem de dinî inançları sarsılmış Batı dünyasının manevi hayatını sanatsal şekilde sunmuştur.

H. Cavid şeytan ve insan konusunda yazan diğer yazarlardan farklı olarak bu oyuna şeytanı menalandıran herhangi sembolik isim vermemiş, çekinmeden eserine dinî metinlerden bize tanıdık olan İblis’in ismini vermiştir. “İblis” de “H. Cavid tarihin mahiyetine varmış, dönemin tüm siyasi detaylarını dikkate almıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın yakın Doğu sorunları ‘İblis’ de seri bir şekilde yer alır¹⁹.”

H. Cavid’in İblis imgesinin diğer bu kısımdan olan karakterlerden farkı onun ayrı ayrı kişileri doğru yoldan saptırmakla birlikte, daha çok bu niyetini milletler, ülkeler arasında gerçekleştirmesidir. Eserde Batı’nın yalan vaatlerine uyan Şerif Hüseyin Paşa’nın Osmanlı Devleti’ne ihanetinin, “Balfur beyannamesi” nin, “Gelecek İsrail Devleti’nin temellerinin atılması”nın²⁰ ve diğer bu gibi tarihî olayların yaşandığı bir dönemin tasviri bu karakteri kutsal kitaplarda hakkında bilgi edindiğimiz İblis’in sanatsal karakteri gibi kabul etmemize de esas verir. İncil’de anlatılır: “8. İblis tekrar İsa’yı çok yüksek bir dağın üstüne getirdi ve Ona dünyanın bütün krallıklarını ve onların izzetini gösterdi; 9. Ve o da: “Eğer düşüp bana secde kılsan, tüm bunları sana veririm. 10. O zaman İsa, “Çekil git, şeytan, zira: - Rab Allahına secde et ve yalnız ona kulluk et”, - diye yazılmıştır²¹.”

Cavid Batı dünyasının tıpkı İncil’deki İblis gibi, insanlara krallıklar vadetmesine dikkat çeker, Batı’nın bu savaştaki şeytani konumunu sanatsal biçimde ifade eder; Batı Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa’ya ona “itaat ederse”, “Suriye, Irak ve Hicaz’ı içerisine alan bağımsız bir Arap Devleti’nin krallığını vaat edir. H. Cavid işte bu olayların cereyan ettiği dönemi eserine konu seçerek Batı’nın uluslararası siyasi alandaki konumunun, niyetinin mahiyetini açar. “İblis” de tarif edilen savaş A. Turanın kaydettiği gibi, “*Cibadi-Kutsal adıyla bilinen savaştır*”²² ve “İblis” de yaşanan olaylar Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) döneminde cereyan eder. İlginçtir ki, H. Cavid Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan olayları İblis-insan ilişkileri düzleminde sunmakla, aslında dünyaya telaş düşürüp, kimine bağımsız devlet bahşe-

19 Azer Turan, *Cavidname*, Elm ve Tahsil, Bakü 2010, s. 132.

20 Turan, *age.*, s.133.

21 *Holy Bible*. National Publishing Company, Philadelphia 1978, p. 993 (Matthew. 4: 8-10).

22 Turan, *age.*, s. 132- 133.

deceğini, kimine özgürlük vereceğini vadetmekle ihanete sevk eden Batı dünyasının şer dolu niyetlerini ifşa edir.

Bilindiği gibi, Fransız düşünürü R. Guenon Batı'da dinî ezoterizmin, Hıristiyanlığın mahiyetinin kaybedildiğini, değerlerin, hatta mefhumların bile kendi mahiyetini kaybettiği için Avrupa maneviyatının dejenerasyona uğradığı görüşünü ileri sürer:

“Batı dünyasının şimdiki entelektüel durumunda metafizik unutulmuş, genellikle, bilinmeyen ve büsbütün kayıp bir şeydir. Fakat Doğu'da etkili bilginin nesnesi olarak hâlen devam etmektedir. Eğer kimse metafiziği öğrenmek isterse dolayısıyla Doğu'ya dönmelidir, yüzünü Doğu'ya çevirmelidir ...”²³

R. Genona göre, modern Batı Hıristiyanlığın asıl mahiyetini kaybederek, dini ilkeleri tahrif edilmiş halde kabul ederek ilahi hikmetten uzak düşmüş, görünüşte Hıristiyan örtüsüne bürünmüş, ama İncil'in emirlerine aykırı bir ömür sürmektedir. H. Cavid'e göre I. Dünya Savaşı ve bu savaşta Osmanlı Devleti'ne yönelik öfke işte bu “ahlakın” doğurduğu düşüncenin sonucuydu. H. Cavid'in “İblis” eseri bu savaşın diğer nedenleri, onun zahiri ve batini mahiyetinin öğrenilmesi için de ciddi bir zemin yaratmıştır.

3. Totaliter Rejimlerde Tarihî Gerçekleri Üstü Kapalı, Semboller Aracılığıyla İfade Eden Eserler

Edebiyat mevcut toplumsal-siyasi rejimin baskısı altında olduğu zaman yazarlar tarihin gerçeklerini açıkça değil, üstü örtülü, bazen ise semboller aracılığıyla ifade etmeye mecbur olmuşlardır. Örneğin, H. Cavid Türklerin millî kimliğine karşı yöneltilmiş Sovyet politikasına tepki olarak Türk tarihini yansıtan (“Siyavuş”, “Hayyam”), Sovyet rejimini eleştiren (“Knyaz”) eserlerini kaleme alır.

H. Cavid'in eserlerini dikkatle inceledikçe sanki tarihin en karanlık sayfalarına ışık düşer. Onun böyle eserlerinden biri de “Siyavuş” faciasıdır. Ulusal, tarihî, siyasi meseleleri içeren “Siyavuş” eserini Firdevsi'nin 1000. yıldönümüne “ithaf etmekle”

“H. Cavid Yeni Türk Zamanı'ndan önceki tarihi kaleme almak fırsatı elde eder. “Şahname” konusu ona Türk tarihinin ve toplumun daha eski dönemine başvurmak imkanı vermişti. H. Cavid Efrasiyab, Siyavuş, konularına dokunmayla, aslında, Alp Er Tonga ve Turan, Türk kimliği meselesine yeniden başvurmak, İran-Turan sorunlarını açıkça incelemek imkânı veya

23 *The Essential Rene Guenon. Metaphysics, Tradition, and the Crisis of Modernity*, ed., John Herlihy, Sophia Perennis, Bloomington 2009, p. 77.

Çin İmparatorluğu'nun Türklere yaklaşımı hakkında söz söylemek fırsatı elde etmişti"²⁴.

Bununla o, hem komünistler tarafından unutturulmaya çalışan hem de diğerleri tarafından tahrif edilen Türk hakikatlerini yansıtmakla milli düşüncemizi korumak niyetine ulaşmıştır. "Siyavuş"la ilgili daha ilginç bir hususu gözden kaçırmayan A. Turan yazar: "Muhakkak ki, bunun da bir millî mahiyeti vardı. Firdevsi "Şahname"sini kendi geleneksel aruzunda, Cavid ise "Siyavuş"u kendi geleneksel hecesinde yazmıştır Türk şiirinde hecenin ilk belirtileri Siyavuş dönemi ile ilgilidir. Alp Er Tonqa'ya adanmış ağıtlar hece vezninde söylenmişti"²⁵.

H. Cavid Yeni Türk Zamanı'ndan bahseden "Hayyam" eserini de görkemli şair Hayyam'ın doğumunun yıldönümü münasebetiyle yazmış, fakat Hayyam'ın hayatını anlatan bu eserde, aslında, yine de eski Türk tarihine başvurmuştur. Azerbaycan okuyucusu bu eserde Alp Arslan, Melikşah, Nizamülmülk, Hasan Sabbah da dahil olmak üzere, Selçuklu hanedanının en muhteşem zamanı hakkında bilgi alır. Bu, Sovyet Dönemi'nde öğrenilmesi yasaklanmış tarihin büyük bir bölümü idi:

Bugün Alp-Arslan için hoş bir gün,

Kayseri-Ruma o gelmiş üstün"²⁶

mısraları Alp Arslan'ın 1071 yılının 26 Ağustos Malazgirt Meydan Savaş'ında Bizans İmparatoru IV. Romen Diyojen'in üzerinde tarihî zaferini nazma çekir ki, o dönemde bu gibi tarihî olayları yalnız H. Cavid'in eserlerinden öğrenmek mümkündü. Elbette ki, H. Cavid'in bu oyunları tarihin araştırılmasında tarihçiler için Ebu'l-ela, Hakani, Feleki ve diğerlerinin yarattığı eserler kadar zengin bir kaynak olmasa da Sovyet Dönemi'nde önemli tarihi gerçekleri içeren ve sonraki aşamada bir çok meselelerin aydınlatılmasında yararlı olan eserlerdendir. Aynı zamanda, H. Cavid'in yaratıcılığı Türk tarihini ve Turan gerçeklerini sistem halinde sunan değerli edebî mirasdır ve Türkçülük ideolojisi, Turan Tarihi işte onun eserlerinde mükemmel şekilde yer alır.

4. Şairlerin, Yazarların Mektup ve Günlükleri

Tarihi olayların araştırılmasında ve zaman geçtikten sonra bir takım meselelerin, sosyal-siyasi olayların değerlendirilmesinde önemli rol oynayan

24 Turan, *age.*, s. 249-250

25 Turan, *age.*, 254.

26 Hüseyin Cavid, *Eserleri*, 3. c., Yazıcı, Bakü 1984, s. 41.

kaynaklardan biri de şair ve yazarların mektupları, günlükleridir.

Söylendiği gibi henüz XI. yüzyılın sonu XII. yüzyılın başlarında yaşamış Hakani'nin mektupları sadece Azerbaycan'da değil, komşu ülkelerde de yaşanan olayları, sosyal durumu, bir çok siyasi sorunların mahiyetini, sebep ve sonuçlarını öğrenmeye yardım etmiştir. Yirminci yüzyılın başlarında ise H. Cavid'in aydınlara, dostlarına yazdığı mektupları genel olarak Çarlık Rusyası'nın esaretinde olan ülkelerin, aynı zamanda, Azerbaycan sosyal ortamını, ülkenin çeşitli bölgelerinde farklı sorunları, aynı zamanda, komşu devletlerdeki sosyal ortamı, meydana gelen siyasi olayları öğrenmek için güvenilir kaynaklardan biridir. H. Cavid 1903 yılında Urmiye'den hocası Ağa Meşedi'ye yazdığı mektubunda Urmiye şehrinin manzarasından, halkından, sanayi ve tarımın gelişmesinden, şehrin kültürel hayatından bahsederek ülkedeki sosyo-politik durum hakkında ustaca bilgi verir. "Binlerce yazık olsun ki, İngiliz ve Rus kiliseleri çanlarının gürültüsü Müslümanların ve İranlıların ezan seslerine üstün gelmektedir²⁷", diye yazan H. Cavid sadece şehir nüfusundan, onların yaşam tarzından bahsetmez, hem de sosyo-politik durumun ne kadar karmaşık, yerel nüfusun ise bu durumdan habersiz olduğunu yazar. Daha sonra yazar, "Bunlar sarsılmaz kaledir ki, adını kilise koymuşlar"²⁸ fikri ile mektupunu bitirir ve belli ki, aslında, şair Rus ve İngiliz siyasetinin ne kadar güçlü, hem de kurnaz olduğuna, siyasal durumun daha da kötüleşeceğine işaret eder. H. Cavid'in bu ve diğer mektuplarında daha mühim siyasi konuların araştırılması için az da olsa bilgilere tesadüf etmek mümkündür.

Daha sonra edebiyat eleştirmeni Aziz Şerif'in günlüğü geçen yüzyılın başlarında Azerbaycan ortamını, Sovyet hükümetinden önce ve ondan sonraki sosyal süreci, baskı dönemi öncesi olayları geniş şekilde sunması açısından bu dönemin tarihinin araştırılması için önemli bilgiler sunar. Öyle ki bu günlükte dönemin tanınmış aydınları, edebî kurumları, Sovyet Hükümeti kurulduktan sonra ülkedeki karmaşık siyasi durum hakkında bilgiler yer alır. Bu dönemde Azerbaycan edebî düşüncesinde Türk edip ve şairlerinin, özellikle Rıza Tevfik'in vb. ciddi etkileri olduğu²⁹ A. Şerif'in günlüğünden bir daha belli olmaktadır. Bu, geçen yüzyılın başlarında Azerbaycan ve Türkiye'nin, bütünlükde ise tüm Türk dünyasının İsmail Bey Gaspıralı, Ali Bey Hüseyinzade ve Rıza Tevfik gibi büyük aydınlarının ümumtürk çıkarlarını birlikte çözmesi hakkında değerli bir bilgidir.

27 Hüseyin Cavid, *Eserleri, Yazıcı*, Bakü, 1985, s. 249.

28 Cavid, *age.*, s. 251.

29 Aziz Şerif, *Geçmiş Günlerden*, Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü 1977, s. 97.

A. Şerif'in günlüğünde tarihleri net olarak yazılmakla Yazarlar Birliği toplantıları ve diğer olaylar hakkında bilgiler yer alır. Burada hükûmetin siparişi ile yapılan toplantılar, tanınmış yazar ve şairlere karşı komünistler tarafından düzenlenen eleştirel saldırılar, az geçmemiş gerçekleşecek kanlı reperessiyaya giden hazırlıklar hakkında bir çok bilgiler kaleme alınmıştır.

Günlüklerin tarihî araştırmalarda en önemli faydası şudur ki yazarlar gün boyunca yaşanan olayları ve kendi düşüncelerini sadece kaydetmekle yetinmişlerdir ve bu kayıtlara zaman kendisi tarihî anlam ve kaynak rolü kazandırmıştır. Bu bakımdan, böyle kaynaklar daha samimi ve güvenilir-dir.

5. Epigrafik Anıtlar Üzerindeki Şiirler

Tarihî araştırmalar için bilgiler veren edebiyat örnekleri içerisinde XI.-XX. yüzyıllara ait epigrafi anıtlar üzerindeki şiirlerin, epitafiyaların (mezar yazıtı) özel bir yeri var. Azerbaycan âlimi Meşedihanım Nemet'in 50 yıl boyunca Azerbaycan topraklarında taş yazıtların yüzünü aktararak topladığı epigrafik metinler XI. yüzyıllarda ülkenin iç ve dış politikası ile ilgili yaşanan olayları içerdiği için sadece mensup olduğu memleketin değil, hem de diğer ülke ve devletlerin tarihine ait gerçekleri de muhafaza etmektedir. Bu konuda M. Nemet yazar: "Epigrafik yazıtlar en net tarihî kaynaklardan biridir. Bize ulaşan Orta Çağ elyazmaları bazen birkaç kez tekrar yazıldığı için tahrif edilmişler. Fakat çeşitli levhalara kazanmış yazıtlar, hiçbir içerik değişikliğine uğramamış geçerli belgelerdir"³⁰.

Azerbaycanda XII.-XX. yüzyılın başlarına ait mimari yapıları ve hatıra anıtları üzerinde çok sayıda Arap, Fars ve Türk dillerinde yazılmış kitabeler mevcuttur. Bu yazıtların metinlerini içeriğine göre aşağıdaki gibi sınıflandırmak mümkündür:

1. Mimari anıtları üzerinde Kur'ân ayetleri, peygamber hadisleri ve imamların öğütleri.

2. Mimari yapıların inşa edilmesinin nedeni ve tarihi, yapıya ferman veren ve bu fermanı yürüten kişi hakkında bilgi.

3. Hatıra anıtları üzerinde hikmetli sözler ve şiirler.

1. gruba dahil olan anıtlar üzerinde Kur'ân ayetleri ve Peygamber'in hadisleri, tabii ki, olduğu gibi yazılmıştır.

2. gruba dahil olan örnekler hem nesir, hem de nazımla yazılmıştır.

30 Meşedihanım Nemet, *Asırların Taş Yaddaşı*, Işık, Bakü 1987, s. 3.

Nesirle yazılan örnekler tarihî olguları somut şekilde sunan bilgilerden oluşan değerli yazılardır. Bu tür bilgileri şiir şeklinde ifade eden örnekler ise hem tarihçilik, hem de edebiyat tarihi açısından çok ilginçtir. İçerik ve biçim özelliklerine göre bu şiirlerin saray şiirinin etkisi altında şekillendiğini söylemek mümkündür. Çünkü bu manzumeler Ebu'l-ela, Hakani, Feleki gibi şairlerin yazdığı şiirleri her yönden anımsatmaktadır. Burada hükümdarların, kumandanların, tanınmış kişilerin adı kasidelerde olduğu gibi gösterişli şekilde belirtilir: “Zaferler babası, hilafet penahı”³¹ vb.

3. gruba ait olan epigrafik metinler ise mezar yazıtlarıdır. Şu metinler sadece şiirlerden oluşmuştur ve Azerbaycan edebiyatının taş sayfaları olarak dikkat çekmektedir. Tarafımızdan yapılan araştırma kanıtlamaktadır ki bu şiir örnekleri ait olduğu dönemin şiir geleneklerini, sanat özelliklerini, felsefi mahiyetin içermekle birlikte, hem de tarihçilik için değerli olan tarihsel bilgilerle zengindir. Bu şiirler ifade tarzı, fikir derinliği ile döneminin yetenekli şairleri tarafından yazıldığını kanıtlamaktadır.

Belirtildiği gibi, şiirsel özellikleri bakımından Azerbaycan edebiyatının değerli sayfalarından olan bu şiirlerin bir kısmı daha çok somut bir tarihi olay hakkında bilgi verir. Örneğin, Derbent hasarının Kuzey duvarındaki “Kırklar Kapısı”nın kitabesi üzerinde Farsça yazılmış şiirde hemen hasarın Şirvan Şahı Sultan Halil tarafından onarılması nazma çekilir:

“Şirvan şahı Sultan Halil hükümdarın döneminde bu kale hasarı onarıldı ve sarsılmaz hale getirildi.

Bu hasarın temeli kıyamet gününe kadar abad kalsın.

Onun mülkünün istikrarı uzun asırlarca olsun (devam etsin).

(Bu hasarın) Tarihini “mohber” kelimesinden hesap edersen, bilirsin. (“Mohber” sözü ebced hesabı ile hicri 842. ile beraberdir)”³².

Taş kitabeler üzerinde bu gibi şiirler daha fazladır ve çeşitli tarihî şahsiyetleri, onların savaşlarda zaferlerini, yaşanan muhteşem olayları içerdiğinden bir çok önemli tarihi olguları ifade etmektedir.

Epigrafik yapıların bir kısmı çeşitli dinî tarikatlara özgü fikirleri nazma çekir. Bu tip şiirler tanınmış din adamlarının, tarikat başkanlarının ülkenin siyasi- kültürel hayatındaki rolü ve diğer bu gibi konular hakkında

31 Meşedihanım Nemet, *Azerbaycan'ın Epigrafik Abideleri*, Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1963, s.61.

32 Meşedihanım Nemet, *Şirvanın XIV-XVI Asırlar Tarihinin Öğrenilmesine Dair*, Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü, 1959, s. 81.

çok büyük tarihî gerçekleri içermektedir. Bu şiirler hangi dönemde Azerbaycan'da hangi tarikatların mevcut olduğunu, ne amaçla yaratıldığını, ne zaman hâkim konuma sahip olduğunu, onların dinî, siyasi konumunun tarihimizdeki önemini öğrenmek için olanaklar sağlamaktadır. Bunlar, aynı zamanda, "Azerbaycan'ın Müslüman ruhanilerinin İslam dünyası ile yakın siyasi- ideolojik ilişkilerinin"³³ de öğrenilmesine yardımcı olmaktadır.

Epigrafik anıtlar XI. yüzyıllarda Azerbaycan'da Kalenderilik (Nime-tullah-ı, Haydari), Kadiriye, Bektaşılık (Babiler ve Çelebiler), Halvetiyye, Safaviyye, Nakşbendiyye ve benzeri olan sufi tarikatlarının mevcut olduğunu kanıtlayan güvenilir kaynaklardandır. Epigrafik anıtlar üzerindeki metinlerin kronolojik sırayla incelenmesi Azerbaycan'da sufi tarikatlarının etkinliği, ülkenin sosyo- politik hayatında bunların rolü hakkında geniş bilgi verir. İşte epigrafik abidelere dayanarak bilim adamları Azerbaycan'da Kalenderi tarikatının güçlü konuma sahip olduğunu, bu tarikatın temsilcilerinin faaliyet gösterdiğini belirtmektedirler. Örneğin, bu gerçeği kanıtlayan anıtlardan biri, yani "XI. yüzyılda Azerbaycan'da bu tarikatın başkanı olmuş filozof Pir Hüseyin Şirvani'nin hanegahı Pirsaat Nehri'nin kıyısında, Bakü-Salyan ticaret-kervan yolu üzerindedir"³⁴ ve hanegahın kitabesi bu konuda tarihî bilgilerle zengindir. İşte epigrafik yazılar Ebu Said Ebu'l Hayrın Bakü'de Said Abdal Bakuvi, Şirvan'da Hacı Nasirüddin Ebun-sir Şirvani, Nahçıvan'da Ebu Ömer Nahchivani, Karabağ'da Şeyh Bab-ı Yakup gibi takipçilerinin olduğu hakkında geniş bilgiler içerir ve aynı zamanda, onların ülkenin siyasi hayatındaki faaliyetleri hakkında tarihçilerin çeşitli fikirlerin onaylar. Ayrıca, tarihçilerin Azerbaycan'da Halvetiyye tarikatının takipçilerinin Küba'da sufi teorisinden ders vermesi hakkında ihtimallerini³⁵ işte bu bölgedeki epigrafik anıtlar onaylar. Öyle ki M. Nemet Guba ilinin 2. Nügedi ve Pir Vahid köylerinde Halvetiyye tarikatının yaygın olduğunu kanıtlayan epigrafik yazıları aşkarlamıştır³⁶.

Azerbaycan topraklarında bu gibi tarihî gerçekleri ve seçkin şahsiyetlerin etkinliğini kanıtlayan epigrafik anıtlar yeterince vardır. Burada dikkati çeken bir başka konu hatıra anıtlar üzerindeki şiirlerin edebî-felsefi içeriği ile ilgilidir. Öyle ki, bu şiirlerin çoğu Azerbaycan'da hangi tarikatın ve felsefi

33 Kõnül İmamverdiyeva, *Azerbaycanda sufliyin tarihinden*. AMEA, Bakü, 2010, s. 14.

34 Машадиханум Неймат, "О некоторых суфийских орденах в Азербайджане XI-XIX вв." *Проблемы восточной философии*, S. 2 (2003), с. 29.

35 Зумруд Кулизаде, *Из История Азербайджанской Философии в VII-XVI вв*, Баку 1992, с.165.

36 Машадиханум Неймат, *Корпус эпиграфических памятников Азербайджана*, т. . IV., Элм, Баку 2001, с.24.

akımın daha fazla yayılması ile ilgili olarak söz konusu tarikat ve öğretinin felsefi mahiyetini belirtmektedir. Dolayısıyla bu şiirleri dikkatle ve sürekli olarak incelemek hangi dönemde ve bölgede, hangi tarikatın daha lider konumda olduğunu belirlemek mümkün. Örneğin, bir kısım epitafiyalarda Nesimi şiirinin felsefi fikirleri, neredeyse başka deyim tarzında tekrarlanmış, diğerlerinde Kalenderilik, Bektaşilik vb. felsefesi yer almıştır.

Daha ilginç bir olgu da “Azerbaycan’da Mevlevilik tarikatının varlığını gösteren şiir örnekleri”³⁷ ile ilgilidir. Bu bakımdan, taş sayfalar üzerinde çok ilginç, insanı tarihin daha derin katlarına çekip götüren bir epitafiya özellikle ilginçtir. M. Nemetin araştırmasında tarihi hicri 852. (1448/45) gibi belirtilen³⁸, Abşeron’un Zığ köyünden Bakü’ye Tarih Müzesi’ne getirilmiş bir hatıra anıtı, daha net kayıt edersek, genç yaşlarında savaşta şehit olmuş Emir Zülkarneyn bin İsfendiyar Darbenti’ye mahsus sandık resimli mezar taşı üzerinde Farsça bir şiir yazılmıştır. Aynı şiirin Azerbaycan Türkçesinde olan tercümesinin Türkiye Türkçesinde olan seçeneğine dikkat edelim:

Keşke ecel dikenini senin ayağına battığı gün,

Dünya helak kılıcını benim başıma vursaydı da

Dünyayı sensiz gözlerim görmeseydi.

Toprak başıma olsun,

Senin mezarın toprağı üzerinde duran ben miyim?

Bu şiiri Kadı Siraceddin’in Mevlânâ Celaleddin Rumi’ye adadığı herkese malum. A. Gölpınarlı “Mevlana Celaleddin” kitabında Celaleddin Rumi’nin vefatından sonra kırk gün onun mezarında insanların eksik olmadığını ve bir gün Kadı Siraceddin’in onun mezarı başında bu kıtayı okuduğunu yazar³⁹. Bilindiği gibi, Mevlana Celaleddin’in vefatından sonra oğlu Şeyh Sultan Veled tarafından Mevlevilik sufi tarikatı oluşturuldu ve Azerbaycanda da bu tarikatın taraftarları çoğaldı. Bunu bu şiirin taş üzerine kazınması da kanıtlamaktadır. Hem de bu şiire sadece adı geçen bir mezar üzerinde değil, Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde de çeşitli taş kitabeler üzerinde rastlanır ve bu da Mevleviliğin, Mevlana felsefesinin Azerbaycan’da,

37 Cavide Memmedova, “Hatıra Anıtları Üzerine Hekk Olunmuş Şiir Hakkında”, Azerbaycan Arxeologiyası ve Etnografyası, Bakü, S. 1 (2005), s. 152.

38 Meşedihanım Nemet, *Epigrafiik Abideler Ve Onların Azerbaycan’ın Sosyal–İktisadi Tarihinin Öğrenilmesinde Önemi* (Doktora tezi), AMEA, Bakü 1967, Tarih Enstitüsünün İlmî Arşivi. İnv. № 6639, s. 641

39 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin*, İnkılap kitabevi, İstanbul 1959, s. 130.

özellikle de Bakü'de yaygın olduğunu, Hazreti Mevlana Celaleddin'e insanların sevgisini bir kez daha kanıtlamaktadır.

Sonuç

Tarihin izini yaşatan, onu sayfalarında güvenli şekilde koruyan önemli alanlardan biri de edebiyattır. Mensup olduğu milletin kaderiyle sıkı bağlı olduğu, zamanın önemli olaylarının etkisi altında Şekillendiği, bazen toplumsal-siyasi olaylara yön verdiği, bazen de insanları bir ideoloji, bir amaç çevresinde birleştirmek gücüne sahip olduğu için edebiyat derin bir tarih hafızasına sahiptir. Bu nedenle tarihçilerin edebiyattan tarihî kaynak olarak yararlanması tarih biliminin yararına olabilir.

Sanatsal edebiyatın tarihi araştırmadaki önemini hem sözlü hem de yazılı edebiyat örneklerini inceleyerek söylemek mümkündür; sözlü halk edebiyatının bir kısmı tarihimizin derin katlarında ışık tutar, eski hayat ve yaşamdan başlamış, toplumsal-siyasi olaylara kadar tüm gerçekleri yansıtır. Yazılı edebiyatın büyük bir kısmında ise yazarların çoğu düşünölmüş Şekilde tarihi gerçekleri edebî biçimde yansıtmıştır, gelecek nesillere bu yolla ulaştırmışlardır.

Azerbaycan edebiyatının taş sayfaları sayılan epigrafik anıtlar üzerindeki Şiirler hem çeşitli tarihî olaylar, farklı zamanlarda hangi dinî tarikatların hâkim konuma sahip olması, bunların siyasi-felsefi mahiyeti, hem de tarihî kimlikler, hükümdarlar, kumandanlar, dinî önderler, onların siyasi faaliyeti ve diğer tarihsel olgular hakkında bilgi vermek aşıısından büyük öneme sahiptir.

Taşlar üzerine yazılan bu eserler sadece tarihsel olaylar hakkında gerçek bilgileri vermekle kalmaz, hem de tarihî-siyasi mahiyet arz eden, toplumda ideoloji oluşturan herhangi bir tarikatın ne zaman ve hangi süre için hakim konumda olduğunu, ne gibi politik olaylara etki yaptığını, bunların oluşum ve sona erme aşamasını incelemek için yeterince ciddi bilgilerle zengindir. İşte bu kitabeleri dikkatle incelediğimizde Őeyhlerin, onların takipçilerinin sosyal ortamda, ülkenin sosyal-siyasi hayatındaki önemli rolünü daha yakından öğrenmek mümkündür.

Anlaşıldığı gibi, edebiyat hem somut tarihsel olguların, hem de ortaya çıktığı dönemin sosyal-manevi durumunu, düşünceler aleminin belirlenmesinde büyük öneme sahiptir. Bu yüzden de böyle düşünmek olur ki Şimdiye kadar çeşitli tarihsel araştırmaların kaynağı olmuş edebiyat örnekleri hâlen tarihin çeşitli sınırları ile zengindir. Dolayısıyla tarihçilerin araştırma sırasında edebiyatı da dikkate almaları tarihçiliğin gelişmesine yardımcı olabilir.

KAYNAKLAR

Ahundlu, Yavuz, *Edebi Estafet*, Adiloğlu, Bakü 2013.

Aşurbeyli, Sara, *Şirvanşahlar Devleti*, VI-XVI asırlar. Avrasiya Press, Bakü 2006.

Azerbaycan bayatıları, XXI YNE, Bakü, 2004.

Cavid, Hüseyin, *Eserleri*, C. 3, Yazıçı, Bakü 1984.

Cavid, Hüseyin, *Eserleri*, C. 4, Yazıçı, Bakü 1985.

Ceferzade, *Azize, Celaliyye*, Genclik, Bakü 1983.

Gencevi, Nizami, *Sırlar Hazinesi*, Lider, Bakü 2004.

Gencevi, Nizami, *Yedi Güzel*, Lider, Bakü 2004.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlâna Celaleddin*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1959.

Hüseyinzade, Ali bey, *Ebedi Güzellikler*, Vektor, Bakü 2008.

İmamverdiyeva, Könül, *Azerbaycan'da Sufiliyin Tarihinden*, AMEA, Bakü 2010.

Memmedova, Cavide, “Hatıra Anıtları Üzerine Hekk Olunmuş Şiir Hakkında”, *Azerbaycan Arxeologiyası Ve Etnografiyası*, S.1 (2005), s.149-153.

Nemet, Meşedihanım, *Asırların Taş Yaddaşı*, Işık, Bakü 1987.

Nemet, Meşedihanım, *Azerbaycan'ın Epigrafiik Abideleri (XVII-XVIII Asırlar)*, Az.SSR İmler Akademiyası, Bakü 1963.

Nemet, Meşedihanım, *Epigrafiik Abideler Ve Onların Azerbaycan'ın Sosyal- İktisadi Tarihinin Öğrenilmesinde Önemi* (Doktora tezi), AMEA Tarih Enstitüsünün İlmi Arşivi. İnv. № 6639, Bakü 1967.

Nemet, Meşedihanım, *Şirvanın XIV.-XVI. Asırlar Tarihinin Öğrenilmesine Dair*, Azerbaycan SSR İmler Akademisi Yayınevi, Bakü, 1959.

Şerif, Aziz, *Geçmiş Günlerden*, Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü 1977.

Şirvani, Hakani, *Seçilmiş Eserleri*, Lider, Bakü 2004.

The Essential Rene Guenon. Metaphysics, Tradition, and the Crisis of Modernity, ed., John Herlihy, Sophia Perennis, Bloomington 2009.

Turan, Azer, *Cavidname*, Elm ve Tahsil, Bakü 2010.

Кулизаде, Зумруд, *Из История Азербайджанской Философии VII-XVI вв*, Баку 1992.

Неймат, Машадиханум, “О некоторых суфийских орденах в Азербайджане XI-XIX вв.”, *Проблемы восточной философии*. S.1-2, 2003.

Неймат, Машадиханум, *Корпус эпиграфических памятников Азербайджана*, Т.4, Баку 2001.

